

Проблема реституції церковного майна

Микола Рибачук,

доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук,
керівник Центру проблем церкви
і етноконфесійних досліджень

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

НАН України,

Олег Білоус,

викладач Прикарпатського університету ім. В. Стефаника

Розвиток демократичних процесів в Україні, становлення правової держави актуалізували проблему реституції (лат. res-titutio – відновлення) церковного майна. Комплексне вирішення цього непростого питання безперечно сприятиме гармонізації стосунків між церквою й державою, послабленню суспільної напруги.

Процес релігійного відродження в Україні обумовив значне збільшення кількості релігійних організацій. А це, в свою чергу, актуалізувало проблему забезпечення їх культовими приміщеннями та майном. Як свідчить статистика, ситуація у цій сфері досить складна. Якщо, наприклад, Закарпатська реформатська церква забезпечена культовими будівлями на 98 %, то Українська православна церква – на 76,7 %, Українська православна церква Київського патріархату – на 77,6 %, Українська автокефальна православна церква – на 60,7 %, віруючі-мусульмани – на 35,1 %. Помітна різниця і в регіональному розрізі. У західному регіоні забезпеченість найвища – 84,5 %, в південно-східному – лише 63,8 %, а в центральному – 70,2 %.

Як відомо, політика радянської держави у церковній сфері впродовж майже семи десятиліть спрямовувалася на ослаблення, а в перспективі і на повне викорінення релігії. Релігійні організації позбавлялися власності, у них брутально вилучалися культові споруди і майно.

Цілеспрямовано боротися проти релігії більшовики почали з перших днів свого владарювання. Так, у пункті 2 Декрету II Всеросійського з'їзду рад „Про землю”, ухваленому вже 26 жовтня (8 листопада) 1917 року, зазначалося, що “поміщицькі маєтки, так само, як усі землі удільні, монастирські, церковні з усім живим і мертвим реманентом, садибними

будівлями і всіма приналежностями переходять у розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів, аж до Установчих зборів”.

Невдовзі, відповідно до наказу Народного комісаріату державного опікування від 20 січня (2 лютого) 1918 року, було припинено видачу коштів на утримання церков, каплиць і здійснення церковних обрядів. Церковні служби і обряди дозволялося здійснювати за умови відповідних клопотань колективів віруючих із зобов'язанням взяти на себе утримання церковнослужителів та витрати на догляд і ремонт приміщень та інвентаря.

У прийнятому 23 січня 1918 року Декреті Ради Народних Комісарів “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” ставлення нової влади до церковної власності було визначено цілком однозначно:

“12. Ніякі церковні й релігійні громади не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають.

13. Все майно церковних і релігійних громад, що існують в Росії, оголошується народним добром”.

Декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 17 травня 1919 року “Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання Народного комісаріату соціального забезпечення” містив положення про порядок передачі церковного майна у власність держави та місцевих рад. У ньому, зокрема, йшлося про передачу храмів і речей, призначених для богослужбових цілей, земель і лісів, маєтків і будівель сільськогосподарського призначення, з сільськогосподарським реманентом та племінним і продуктивним тваринництвом, підприємств, пов'язаних із сільським господарством і промисловістю, у відання відповідних народних комісаріатів, а всього іншого церковного та монастирського майна – у відання Народного комісаріату соціального забезпечення. Храми і речі, призначені для релігійних обрядів, передавалися у відання місцевих рад.

Наступним кроком радянської влади, спрямованим на вилучення майна у релігійних організацій, було прийняття Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (8 березня 1922 року) постанови “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим”. Нею, зокрема, передбачалося “вилучити з церковного майна... всі дорогоцінні речі з платини, золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки... і передати їх у фонд ЦК допомоги голодуючим... Приховування від опису дорогоцінних речей з золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки карається примусовими роботами на строк до одного року з конфіскацією всього майна релігійних або церковних організацій”. 29 вересня 1926 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів УСРР прийняли постанову “Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври за історико-культурний державний заповідник і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко”. З ухваленням цього

документа Києво-Печерська лавра була перетворена з важливого релігійно-духовного осередка на світський історико-культурний заклад.

Таким чином, уже в перші роки радянської влади було націоналізовано все церковне майно, релігійні організації повністю позбавлялися права власності. Цим було значно підірвано економічні підвалини церкви. Єдине, на що релігійні громади мали право, так це користуватися окремими культовими приміщеннями.

На початку демократизації українського суспільства, з метою нормалізації державно-церковних відносин, владні структури взяли курс на подолання негативних наслідків колишньої радянської політики щодо релігії і церкви. Зокрема, було вирішено розпочати реституцію культових будівель і майна релігійних організацій. Одним із перших нормативно-правових документів, що стосувався цих питань, була Постанова Ради Міністрів Української РСР від 5 квітня 1991 року, згідно з якою частина архітектурних пам'яток передавалась релігійним організаціям у постійне користування. Цією Постановою було визначено також 46 найвизначніших колишніх культових будівель та церковних комплексів, які не могли бути повернені церкві. Серед них, зокрема, значилися такі київські шедеври, як Софіївський та Михайлівський собори, окремі споруди Києво-Печерського історико-культурного заповідника, комплекси споруд Видубицького і Братського монастирів, Кирилівська та Андріївська церкви, Миколаївський костюл.

Прийнятий 1991 року Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" задекларував чимало положень стосовно майнового стану релігійних організацій, зокрема забезпечення їх культовими приміщеннями та майном. Однак законодавець, на жаль, не визначав механізму реального розв'язання цієї важливої проблеми.

У зв'язку з недостатньою правовою врегульованістю проблеми реституції, Президент України Л. Кравчук видав Указ "Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна" (№ 125 від 4 березня 1992 року). Відповідно до цього Указу, Кабінет Міністрів України мав визначити пам'ятки архітектури, які можуть бути передані релігійним організаціям. Органам виконавчої влади та місцевого самоврядування давалася низка доручень, зокрема, щодо передачі у власність чи у безоплатне користування культових будівель, що використовуються не за призначенням; відселення з території Києво-Печерського історико-культурного заповідника усіх організацій і установ, діяльність яких не пов'язана із виконанням його статутних завдань; проведення інвентаризації культового майна, що зберігається у фондах музеїв та архівах для вирішення питання про можливість його подальшого використання за призначенням; сприяння релігійним організаціям у зведенні культових будівель.

Пізніше Президент України Л. Кучма видав Розпорядження "Про

повернення релігійним організаціям культового майна” (№ 53 від 22 червня 1996 року), яким, на виконання статті 17 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, Кабінетові Міністрів доручалося до 1 грудня 1997 року забезпечити передачу у безоплатне користування або повернення безоплатно у власність релігійних організацій культових будівель і майна, які перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням. Після закінчення строку дії прийнятих на президентському рівні нормативно-правових документів, у травні 1998 року вийшло Розпорядження Кабінету Міністрів України “Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням” (№ 290). У ньому уряд вимагав від місцевих органів державної виконавчої влади повного переліку культових будівель, які перебувають у державній та комунальній власності і не використовуються або використовуються не за призначенням, з визначенням термінів та умов поетапного повернення їх релігійним організаціям. Зважаючи на численні звернення керівників церков та релігійних організацій щодо повернення церковних пам’яток їх історичним власникам, Кабінет Міністрів України зробив наступний важливий крок у вирішенні цієї проблеми, прийнявши 14 лютого 2002 року Постанову “Про умови передачі культових будівель – визначних пам’яток архітектури релігійним організаціям”. Він скасував Постанову Ради Міністрів Української РСР №83 від 5 квітня 1991 року і встановив, що культові будівлі – визначні пам’ятки архітектури можуть передаватися у користування релігійним організаціям. Проте передача може здійснюватися лише за умови переміщення тих закладів, установ і організацій, що займають ці культові будівлі, до інших приміщень.

Прийняттям цих документів українська держава засвідчила, що вона визнає права релігійних організацій на націоналізоване у радянський період майно. Було визначено об’єкти, що підлягають поверненню, а також розроблено порядок їх передачі віруючим. Крім того, релігійні організації одержали можливість в судовому порядку оскаржувати рішення органів державної влади і місцевого самоврядування з реституції. Внаслідок цих заходів релігійним організаціям за роки незалежності України було повернуто 3,6 тисячі храмів і понад 10 тисяч предметів культового та церковного вжитку, а кількість культових будівель і пристосованих приміщень, якими користуються церкви, збільшилася з 9449 до 18634, або на 92,7 %.

І все ж, незважаючи на ухвалення низки важливих нормативно-правових документів та повернення релігійним організаціям значної кількості культових споруд і церковного майна, всі аспекти цієї проблеми врегулювати ще не вдалося. Оскільки більшість проблем, пов’язаних з поверненням культових споруд та відновленням майнових прав релігійних організацій, є правовими, то необхідно й далі вдосконалювати

законодавство, а також механізми його реалізації.

Передусім потребує оновлення Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», приведення у відповідність до нього інших нормативно-правових актів, що стосуються питань власності релігійних організацій.

Розв'язання проблеми реституції культових будівель і майна значною мірою було б успішнішим у разі наукового визначення у чинному законодавстві поняття такої соціальної інституції, як церква, та її суспільного статусу. Вирішення цього питання дало б можливість чітко визначитися щодо суб'єкта правовідносин з державою – церква (як інституція) чи конкретна релігійна організація?

При розгляді питань повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель та майна особливої уваги потребують церковні споруди, які є визначними пам'ятками історії та культури загальнонаціонального і світового значення. Із 13,2 тисячі храмів, які нині перебувають у власності чи користуванні релігійних організацій, 3845 (29,2 %) є пам'ятками архітектури. Як відомо, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» містить положення, яке зобов'язує власників і користувачів культових споруд та іншого майна, що є історичною, художньою або іншою культурною цінністю, дотримуватися встановлених правил їх охорони і використання. Однак на практиці, в основному – за браком коштів, ремонтні та реставраційні роботи культових споруд, які повертаються релігійним організаціям, нерідко виконуються непрофесійно, а це завдає непоправної шкоди національній історико-культурній спадщині. Виходом із такої ситуації могло б стати встановлення спільного права власності – держави і відповідних релігійних організацій, а відтак спільного використання пам'яток та отримання прибутку.

Однією із найскладніших проблем реституції є проблема фінансова. З одного боку, в умовах, коли значна частина населення України потерпає від злиднів, віруючі не в змозі повністю забезпечити коштами ремонт і реставрацію повернутих церковних споруд та розпочинати нове будівництво храмів. З іншого боку, закріплений у Конституції України принцип відокремлення церкви від держави не дає владним структурам можливості фінансувати будівництво нових церковних споруд.

А тим часом вирішення проблеми забезпечення релігійних організацій культовими спорудами має й важливе політичне значення, оскільки сприятиме зниженню конфліктності в релігійному середовищі, яка нерідко спричиняється претензіями кількох релігійних громад на одну і ту ж будівлю. Саме ці обставини свого часу змусили законодавців вносити певні доповнення до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема, про запровадження почергового богослужіння. Щоправда, в деяких регіонах така новація призвела не до послаблення

напруженості у міжцерковних стосунках, а, навпаки, до ще більшого їх загострення.

Як відомо, одним із важливих напрямів економічних реформ в Україні є перерозподіл загальнонаціональної власності, тобто її роздержавлення і приватизація. У зв'язку з цим постає питання про запобігання приватизації колишніх об'єктів церковної власності. Особливо небажаним є привласнення культових споруд іноземцями.

При визначенні нового власника приміщень і майна слід враховувати, передусім, цільове їх призначення. Відтак релігійні організації, відповідно до чинного законодавства, повинні мати першочергове право на володіння ним. Проте ситуація нерідко ускладнюється тим, що колись націоналізоване церковне майно неможливо повернути релігійним організаціям без нанесення значної шкоди його нинішньому власникові. Зважаючи на це, дехто порушує питання про відновлення історичної справедливості шляхом компенсації матеріальних втрат колишньому власникові або викупом об'єкта власності у колишнього власника (релігійної організації) чи участі у прибутках, якщо об'єкт церковної власності приносить користувачам доход. Культові будівлі та майно не повинні продаватися, купуватися, заставлятися, обкладатися податками та іншими зборами.

Крім того, на законодавчому рівні потребує розв'язання проблема недопущення приватизації культових будівель і майна. У цьому зв'язку важливе значення має наказ Фонду державного майна України № 602 від 20 травня 1996 року, яким заборонено включати культові та інші споруди, що належали релігійним організаціям, до статутних фондів акціонерних товариств, які перебувають у процесі корпоратизації та приватизації. У разі включення таких споруд до таких фондів вживаються заходи щодо їх вилучення.

Цивілізоване проведення реституції реквізованого в минулому церковного майна передбачає повернення його законним власникам, тобто релігійним організаціям, а в разі неможливості – розробку правових механізмів проведення їх оцінки та повного вартісного відшкодування. Однак нинішні економічні труднощі не дають можливості державі повною мірою відшкодувати збитки, завдані релігійним організаціям у радянський період.

При розв'язанні проблем реституції церковного майна найбільш складним є дотримання справедливості. У процесі пошуку шляхів та механізмів поновлення майнових прав релігійних організацій необхідно виходити з принципу правонаступності та спадковості церковної власності. Та розв'язання цієї проблеми значно ускладнюється розколами і міжцерковним протистоянням, зокрема, у православ'ї. Така ситуація заважає справедливому визначенню законного власника тих чи інших церковних споруд. Відтак саме майнове питання ще продовжує виступати

одним із джерел конфліктності в релігійному середовищі та у відносинах церкви і держави. Йдеться, передусім, про культові споруди, які є національним історико-культурним надбанням (наприклад, Софіївський собор, Києво-Печерська та Почаївська лаври) і на які, як на національні святині, претендують усі православні церкви в Україні. Нерідко конфлікти на майновому ґрунті набувають політичного забарвлення.

Одним із шляхів розв'язання цієї проблеми може бути розробка механізмів матеріальної компенсації релігійним організаціям за ревізіцію їхнього майна. Однак в умовах економічної кризи ця проблема належним чином не може бути розв'язана. Причому компенсація, як пропонують деякі дослідники, може здійснюватися у різних формах: робіт або послуг з реставрації та відновлення храмів та інших культових приміщень, предметів культу, грошових субсидій, надання виробничих і житлових приміщень, виділення земельних ділянок під будівництво храмів, а в перспективі, за прикладом багатьох демократичних країн, вирішення питання щодо закріплення за храмами землі на довічне та безплатне користування. Якщо повернення у власність колишніх культових об'єктів і церковного майна чи матеріальна компенсація з тих чи інших причин неможливі, релігійні організації можуть ставити питання про набуття статусу їх співвласника.

На нашу думку, з метою кращого врахування інтересів сторін, церкви і держави, проблема реституції церковного майна має вирішуватися поетапно. На першому етапі слід повернути у власність релігійних організацій ті культові споруди і церковне майно, що не є пам'ятками історії та культури, які не використовуються ні державою, ні церквою, і не спричиняють спорів та конфліктів ні між релігійними організаціями, ні між ними і державою.

На другому етапі слід вжити заходів для повернення усіх культових об'єктів, які належали релігійним організаціям, у тому числі й тих, що становлять історико-культурну цінність, за умови неухильного виконання вимог законодавства щодо їх використання та утримання.

Необхідно також зазначити, що законодавство України врегульовує порядок повернення релігійним організаціям лише тих культових споруд, які перебувають у власності держави. Щодо культових будівель, які належать до комунальної власності, питання, по суті, залишається відкритим.

В умовах релігійного відродження важливого значення набуває відновлення господарської діяльності релігійних організацій. Для цього потрібно не лише повернути культові споруди і майно, господарські споруди, іншу нерухомість, а й розв'язати комплекс проблем, пов'язаних із власністю на землю, на яких вони стоять. В умовах, коли відбувається суцільна приватизація майна, а земля стає товаром, ці питання значно актуалізуються.

Щодо розв'язання проблеми власності релігійних організацій на землю, то нині пропонуються такі шляхи. Одним передбачається передача землі релігійним організаціям для сільськогосподарського виробництва відповідно до середньорайонної норми безоплатної передачі землі у власність, а для інших статутних цілей – у межах, встановлених органами державної влади та місцевого самоврядування. Другий шлях – це виділення земельних ділянок у межах земельного наділу, що був до націоналізації, або у максимально можливому розмірі, який забезпечував би повноцінне функціонування культового комплексу.

В процесі реституції доводиться стикатися з тим, що більшість культових будівель перебуває в незадовільному стані. Як свідчать обстеження, у регіонах найкраще збереглися споруди, що перебували у користуванні релігійних організацій. Дещо в гіршому стані ті, у яких в минулому містилися заклади культури (клуби, бібліотеки, музеї тощо). В набагато гіршому стані опинилися церковні споруди, які використовувалися з утилітарною метою (складські приміщення, зерносковища, стайні тощо) чи не мали господаря взагалі.

Проблема реституції церковного майна не може вважатися остаточно розв'язаною доти, доки в Україну не будуть повернуті церковні реліквії, що перебувають за її межами, зокрема в Москві, Санкт-Петербурзі, Кракові, Варшаві, Відні та інших містах.

Велику загрозу для національної культури становлять розкрадання, купівля та несанкціоноване вивезення за кордон історико-культурних цінностей, серед яких чимало предметів релігійного культу, передусім старовинних ікон. Результативною у цьому плані могла б бути співпраця церкви з відповідними державними органами, зокрема – правоохоронними та митними.

Слід зазначити, що реституція церковного майна для українського суспільства є значною не лише фінансово-економічною, а й моральною проблемою. Адже держава повинна не тільки відшкодувати реквізоване майно, а й здійснити морально-політичну реабілітацію церков і релігійних організацій, які постраждали в умовах тоталітарного суспільства. З цієї метою Президент України видав Указ "Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій" (№ 279 від 21 березня 2002 року). У ньому сформульовано низку доручень відповідним органам стосовно розробки механізмів відновлення порушених прав церков і релігійних організацій, подолання негативних наслідків тоталітарної політики, зокрема, повернення колишніх культових приміщень, іншого церковного майна, що перебуває у державній та комунальній власності і використовується не за призначенням. Цим Указом вперше поставлено питання про передбачення у Державному бюджеті коштів для фінансування робіт,

пов'язаних з поверненням релігійним організаціям культових будівель і майна.

Слід зазначити, що, завдяки проведеній роботі з реституції церковних будівель і майна, у власності держави лишилася незначна кількість храмових споруд, на які претендують віруючі. Нині резерв повернення культових будівель релігійним організаціям майже вичерпаний. Реальна ж потреба у культових будівлях значно більша. Відтепер її остаточне розв'язання залежить виключно від нового культового будівництва. Незважаючи на те, що за роки незалежності України, збудовано 3,2 тисячі нових храмів, забезпеченість релігійних організацій культовими приміщеннями становить лише 74,7 %.

Вважаємо цілком справедливою стурбованість тим, що, попри нинішні обмежені матеріально-технічні можливості, чимало нових культових будівель за своєю художньою цінністю значно поступаються давнім церковним пам'яткам. Нові споруди нерідко зводяться на низькому архітектурно-мистецькому рівні. Однією з причин є те, що до проектування, спорудження та облаштування храмів релігійні громади залучають малокваліфікованих людей, не зовсім обізнаних з специфікою церковної архітектури та мистецтва, традиціями вітчизняного храмобудування.

У процесі реституції церковного майна важливе значення має використання досвіду інших держав. Для України найціннішим може бути досвід таких країн, як Угорщина, Чехія, Румунія.

Повне забезпечення релігійних організацій культовими спорудами можливе, з одного боку, шляхом повернення націоналізованих раніше приміщень та майна їх законним власникам та будівництва нових храмів – з другого. Успішно розв'язати цю проблему можна лише спільними зусиллями держави і релігійних організацій.

Література:

1. Декреты Советской власти. – Т. 1 - М.: Госполитиздат, 1957.
2. Про припинення видачі коштів на утримання церков, каплиць, священослужителів і законовчителів і на відправу церковних обрядів. Наказ Народного Комісаріату державного опікування. 20 січня (2 лютого) 1918 р. //Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства за 1917-1918 гг.
3. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства за 1917-1918 гг.
4. Декрет Ради Народних Комісарів УСРР "Про передачу майна монастирських церковних та інших релігійних установ у відання Народного комісаріату соціального забезпечення" //Узаконения и Распоряжения Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1919 г.

5. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим” // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины за 1922 год.

6. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР “Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври за історико-культурний державний заповідник і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко”. В кн.: Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. - Т. 1.

7. Указ Президента України “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна” (№ 125 від 4 березня 1992 р.).

8. Розпорядження Президента України “Про повернення релігійним організаціям культового майна” (№ 53 від 22 червня 1996 р.).

9. Розпорядження Кабінету Міністрів України “Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням” (№ 290 від 17 травня 1998 р.).

10. Постанова Кабінету Міністрів України “Про умови передачі культових будівель – визначних пам’яток архітектури релігійним організаціям” від 14.02.2002 р.

11. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».

12. Церкви і релігійні організації України у 2001 році. Довідник. – К., 2002.

13. **Корчемська Т.** Реституція майна релігійних організацій в умовах сучасного українського суспільства // Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин. – К., 2002.

14. **Журавель Г. Г.** Про стан пам’яток культової архітектури Полтавщини на початок 90-х років // Релігійна традиція в духовному відродженні України. – Полтава, 1992.

15. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” (№ 279 від 21 березня 2002 р.).